



International Journal of Social Sciences

e-ISSN: 2587-2591

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.30830/tobider.sayi.3.3>

Volume 2/1 Spring

2018 p. 23-32

Gülru BAYRAKTAR*

NATÜRALİZMİN ALMAN EDEBİYATINA ETKİSİ

THE EFFECT OF NATURALISM ON GERMAN LITERATURE

ÖZ

Alman Dili ve Edebiyatı alanında dönemler doğru incelendiğinde Alman ekolünün her zaman değişim ve dönüşümlere önce seyirci kaldığı görülür. Alman düşünce sistemi Avrupa'nın genelinde tezahür eden değişimleri önce izlemiş, sonra değerlendirmiş, akabinde kendi mantalitesine uyarlayarak yepyeni bir form olarak adapte etmiştir. Natüralizm dönemi için de bu süreç aynen işlemiştir. Avrupa'da Natüralizm son hızıyla ilerlerken ve neredeyse yaşamın her alanına sirayet ederken, Almanya'nın Natüralizmi hazmedip kendince uygulamaya koyması değişik aşamalardan geçmiştir. Buna rağmen Natüralizm Avrupa ülkeleri arasında en yoğun biçimde Alman Edebiyatına etki etmiş ve akabinde doğacak dönemlere ve akımlara zemin hazırlamayı başarmıştır.

Anahtar kelimeler: Natüralizm, Alman Edebiyatı, Avrupa, toplum, dönüşüm

ABSTRACT

During a correct analysis of the different centuries in German Literature, it can be easily recognized that the German School always

* Yab. Uyr. Öğr. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, Batı Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Alman Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Email: gulrub@hotmail.com

preferred to observe new developments and changes for a certain while. German mind always tended to take a look on the changes in Europe, evaluate them and at least adopted them to their own mentality. In the era of naturalism the same process occurred. While naturalism take progress throughout Europe in every part of life, Germany needed a while until all information was assimilated and could be involved in their own attitude. Yet naturalism had the strongest influence on German Literature throughout Europe and was a necessary base for after coming era and streaming.

Keywords: Naturalism, German Literature, Europe, society, change

Giriş

Alman Edebiyatının önde gelen eleştirmenlerinden biri olan Bertolt Brecht geçtiğimiz yüz yılın başlarında *modern edebiyatın* natüralizmle başladığı savını ortaya koymuştur¹. ‘*Arbeitsjournal*’ isimli dergiye yazmış olduğu bir yazıda “yeni tiyatronun tarihçesi natüralizmle başlar” demiştir. Bu iddiası doğrultusunda Brecht hayatının son yıllarına dek realizmin başarıya ulaşmış halini natüralizmde bulmuş ve modern edebiyatı da tiyatroyu da natüralizmin eseri olarak görmüştür (Kimura, 2014). Ancak yüzyılın sonlarına doğru ‘modern’ kavramının uğradığı tanım değişikliklerine bakıldığında Brecht’in savının bize natüralizmle ilgili yeterince fikir vermediği açıktır². Yine de Brecht’in yaptığı tanımda bir gerçeklik payı vardır. Natüralizm, modern edebiyat alanındaki akımlara yol açan yenilikler ortaya koymuş ve günümüz edebiyatının özelliklerini oluşturarak bir çığır açmıştır (Lorenz, 2007).

Natüralizm Avrupa’da ilk olarak 1880 yıllarında açığa çıkmıştır. Kelime anlamı itibariyle Latincedeki ‘natura’ kelimesinden türetilmiştir. *Natura* doğa veya doğaya ait anlamına gelmektedir. Natüralistler dünyanın salt ve doğal bir olgu olarak algılanması gerektiğini düşünmüşlerdir. Yazarlar gerçeği bütün çıplaklığıyla, hiçbir süsleme veya öznel fikir beyan etmeden ortaya koyma eğiliminde olmuşlardır. ‘Doğaya dönüş’ fikrini benimsemişlerdir. En yaygın söylemlerinden biri ‘her şey doğadır’ olmuştur. Zikredilen doğa kavramı tamamıyla fiziki dünya olarak algılandığından, maddeye meyilli bir düşünce sistemi oluşturulmuştur.

¹Kimura, E. (2014). Bertolt Brechts Kritik am Naturalismus. Aufgerufen: 13.02.2017. In: <http://www.dce.osaka-sandai.ac.jp/~kimura/kritikamnaturalismus01.htm>

²Kimura, E. (2014). Bertolt Brechts Kritik am Naturalismus. Aufgerufen: 13.02.2017. In: <http://www.dce.osaka-sandai.ac.jp/~kimura/kritikamnaturalismus01.htm>

Doğaya, doğal olana dönüş isteğine 19. yüzyılda gerçekleşen toplumsal değişimler sebep olmuştur. Sanayi devrimi, emperyalizm ve şehirleşme insan yaşamını etkilemiştir. Ağır çalışma koşulları ve dengesiz ekonomik şartlar toplumdaki fakirlik ve sefaleti arttırmıştır. Yaşanan bu olaylara bir tepki olarak da natüralizm doğmuştur (Zmec; 2005: 224). Bu noktada realizm ile olan yakınlığı açıktır. Her ikisi de sosyal ve kültürel alt yapılardan beslenmiştir. Öyle ki natüralizmin realizmi bütünleme çabası içerisinde olduğu söylenmiştir. Bu da ona daha radikal bir rol atfetmektedir. Natüralizm ağırlaşan ve kötülen sosyal koşullara bir başkaldırı olarak anlaşılrsa da kuramsal anlamda bir umut vaat etmez. Natüralizm siyasi bir hareket olarak değil, daha ziyade edebiyat alanında düşünsel bir reform olarak tezler üretmiştir (Frenzel, 1972: 463).

Natüralist akımın Alman edebiyatında yer etmesi gecikmeli olarak gerçekleşmiştir. Almanya'nın birleşmesi ve Bismarck'ın şansölye seçilmesiyle birlikte Almanya'da da toplumsal bir değişim başlamıştır. Ekonomik alandaki gelişmeler, toplumsal katmanlar arasında, bilhassa zengin fakir ayırımı noktasında meydana gelen uçurumu derinleştirmiştir. Sınıf mücadelesi önemli bir sorun olarak toplumun gündeminde yer almıştır. Öte taraftan sanayileşmenin tesiriyle şehirleşme ve şehre göç artmıştır. Bu gelişmeler beraberinde ciddi sosyal sorunlar da getirmiştir (Schutte, 1976: 21). Bilim dünyasındaki gelişmeler (buhar makinesi, dizel motorlar) sanayileşmenin hızlanmasına ve insan değerinin gitgide azalmasına yol açmıştır³.

Alman edebiyatı içerisinde natüralizmin özellikleri, bilhassa yeni edebiyat anlayışının yapısı ve işlevi, toplumun geçirmiş olduğu bu köklü değişimin bir yansıması şeklinde ilerlemiştir. Dönemin yazarlarının modern edebiyat olarak adlandırdıkları olgu, Almanya'nın olaylara gösterdiği nevi şahsına münhasır cevabı olmuştur. Romantizmden sonra Alman edebiyatı milli edebiyata yönelmiştir. Bu durum kültürel hayatın da merkezi hatlar taşımaya başlamasına sebep olmuştur. Sanayinin ve ekonomik ivmenin getirisiyle şehirleşmenin doğurduğu bir sonuç olmuştur. Yaklaşık otuz yıl içerisinde Almanya ekonomik ve siyasi anlamda dünya liderlerinin arasında yerini almıştır (Riedel, 2000: 226). Doğal olarak bu süreç içerisinde sınıfların yapısı da ciddi bir değişime uğramıştır. Sanayi işçilerinin çoğalmasıyla, geleneksel feodal bir yapıya sahip olan devlet, ciddiye alınması gereken bir işçi hareketiyle karşı karşıya gelmiştir. Bismarck dönemi içerisinde sosyalist yapıları parti veya derneklerin yasaklı olduğu süreç 1890 sonrasında son bulmuştur. Sosyalist parti ve dernekler sonrasındaki yirmi yıl içerisinde en güçlü siyasi faktörler haline gelmişlerdir. Bu sosyal oluşumların bir tezahürü olarak Alman edebiyatı içerisinde natüralizm gelişmiştir (Albert, 1971: 113).

Ancak natüralizm bunun ötesinde pozitivizmin kuramlarından da etkilenmiştir. Bu çerçevede Hyppolyte Taine'nin çevre kuramı (Milieutheorie) önemle vurgulanması gereken bir kuramdır. Taine'e göre insan çevre ve ırkı veya bir başka değişle genetiği ve sosyal

³Pohl, W. (k. Jahresangabe). Naturalismus (1880-1900). Aufgerufen am 24.01.2017. In: <http://www.pohlw.de/literatur/epochen/natural.htm>

ilişkilerine bağımlı bir varlıktır. Taine'nin bu kuramı natüralistler tarafından benimsenmiştir. Buradan hareketle natüralist yazarlar yolsuzluk, kriminalite ve sosyal eşitsizlikten doğan sorunları tartışmaya ve yazmaya başlamıştır (Matura, 2014).

Natüralist yazarlar kendilerini bilinçli bir biçimde 'Yeni Almanya' (Das Junge Deutschland) akımının devamı olarak lanse etmişlerdir. 'Yeni Almanya' akımı 1830'lu yıllardan sonra liberal düşünce yanlısı genç yazarların Fransız Devriminden etkilenerek yazmaya başladıkları bir akımın adıdır. Faaliyetleri beş yıllık bir süreçten sonra 1835 yılında hükümet tarafından yasaklanmıştır. Akımın öncülerinden biri Ludolf Wienberg'tir. 1834 yılında 'estetik harp/sefer' isimli manifestosunun girişinde yazdığı sözlerle üne kavuşan Wienberg şunları ifade etmiştir: "Bu sözlerimi sana atfediyorum ey genç Almanya, eski Almanya'ya değil" (Schutte, 1976: 23). Bunun ötesinde natüralist yazarlar Heine ve Büchner gibi yazarları örnek almış, Alman Klasikini taklit eden yazarları ise acımasızca eleştirmişlerdir. Natüralizm Almanya'da diğer Avrupa ülkelerinden daha geç gelişme göstermiş olduğundan Alman natüralistler ilk zamanlar Emile Zola, Henrik Ibsen, Tolstoi ve Dostojewski gibi yazarları kendilerine örnek almak zorunda kalmışlardır (Zmegac, 2005: 223). Alman tarihi boyunca bu gecikme hatta çekimser tavır hep var olmuştur. Sebebi de Alman İdealizmidir. Almanlar daima yeni olanı önce uzaktan izlemiş, kendi ideolojik süzgeçlerinden geçirmiş ve kendilerine uyarlarken en mükemmel haline kavuşturma çabası içerisinde olmuşlardır. Natüralizm için de bu durum geçerli olmuştur.

Alman natüralizminin en önemli temsilcilerinden biri olan Arno Holz 'natüralizm sorunsalını' derinlemesine düşünmüş ve bir formüle dönüştürmüştür:

$$\text{"Sanat} = \text{Doğa} - x\text{"}$$

Buradaki x, sanatın ihtiva ettiği malzemeyi temsil etmektedir, yani yeniden yapılandırılabilirliğini göstermektedir. Holz'a göre x sifira doğru meyletmeli ki edebiyat, sanat ve çevre olabildiğince gerçekçi yansıtılabilsin (Lorenz, 2007: 46).

Bu formülün edebiyata aktarımı, yani uygulaması öncelikle dergilere yazılan yazılarla kendini göstermiştir. Natüralizm fikri bilhassa dergilerde basılmış ve yayınlanmıştır. Heinrich ve Julius Hart kardeşler Berlin'de „Die kritischen Waffengänge“ (Tehlikeli Muharebeler) isimli dergiyi yayımlarlar. Münih'te ise Michael Georg Conrad „Die Gesellschaft“ (Toplum) isimli dergiyi yayımlamaya başlar. Bu dergiler natüralizmin bir edebi tür olarak gelişmesine ve yer etmesine katkı sağlamıştır (Sandkühler, 2002: 253). Arno Holz deneme yanılma yollarını izleyerek 'Sekundenstil' (saniye üslubu) adını verdiği üslup çeşidini kabul ettirmeye çalışmıştır. Hedefi, yazılı eserde eş zamanlılığı yakalamaktır. Gerçek hayatta bir olayın vuku bulduğu an içerisinde her noktayı yazıya aktarmaktır. Bu bir iç çekişin, göz kırpsın veya bir sandalyeden kalkıp bir koltuğa oturmanın süresini içermektedir. Yazar, okura beş dakika süren bir olayı beş dakikada okumasını sağlayacak yazın vermelidir. Ancak Holz'un bu isteği uygulamada imkânsız olduğundan, kalıcı

olamamıştır (Frenzel, 1972: 464). Natüralizm genellikle fakirliği, çocuk işçilerin çilesi, işçilerin sömürülmesi, şiddet ve zorbalık gibi konuları işlemiştir. Konular işlenirken, merkezinde insan doğanın bir parçası olarak tasvir edilmiştir. Hür iradenin var olmadığı düşünüldüğü için, ortaya konulan fiil ve düşünceler önceden takdir edilmiş olarak kabul edilirdi. Sanat eşittir doğa algısı yaygınlaşmıştır. Söz konusu bu doğa (=sanat) basit sade ve çıplak olarak, hiçbir estetik süslemeye maruz kalmadan oluşturulmalıydı (Gössmann, 1996: 104).

Edebi eserler okurda da doğallık hissini uyandırmalıydı. Tercih edilen üslup buna uygundu. Bu nedenle ağız, lehçe, günlük konuşma şekilleri, cümlede kopukluklar ve dilbilgisi hataları üslup özellikleri olarak, bilinçli bir şekilde eserlere dâhil edildi. Doğaya, doğallığa olan bu yöneliş sebebiyle natüralizm 1900'lerin başından itibaren emin adımlarla yerini izlenimcilik (Empresyonizm) akımına bırakmıştır. İzlemcilik akımı doğanın oluşturmuş olduğu izlenimleri açığa çıkartmayı ve ifade edebilmeyi hedeflemiştir (Brauneck, 1987: 513).

Yukarıda da belirtildiği üzere Alman Edebiyatı alanında Natüralizmin etkisiyle yazmış ve yenilik ortaya koymuş birçok yazar vardır. Her birine değinmek çalışmamızın kapsamını aşacağı için örnek teşkil etmeleri açısından Arno Holz ve Gerhardt Hauptmann'ın çalışmalarını birer örnek olarak sunmakta yarar görülmektedir.

Alman Natüralizminin Kuramcısı Olarak Arno Holz

Arno Holz 26 Nisan 1863 yılında doğar. Küçük yaşta ailesiyle Berlin'e göç eden Holz başarılı bir biçimde sürdürdüğü eğitim hayatını maddi olanaksızlıklar sebebiyle kesmek zorunda kalır. 1881 yılından itibaren bağımsız gazetecilik yaparak para kazanmaya başlar ve bu iş sayesinde bağımsız yazarlığı seçer. Hayatı maddi sıkıntılarla geçer. Yazarlığa başladığı sene natüralistler derneği olarak kurulan "Durch!"da Gerhart Hauptmann ile tanışır. 1892 yılında natüralizm ile ilgili kuramsal yazılar yazmaya başlar. En önemli kuramsal yapıtı „Die Kunst. Ihr Wesen und ihre Gesetze“ (Sanat. Tabiyâtı ve Yasaları) isimli eseridir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi bu eserdeki formül onu uluslararası bir üne kavuşturur. 1923 yılında Königsberg Üniversitesi'nde onur doktorasına laik görülür. Arno Holz 26 Ekim 1929 yılında Berlin'de vefat eder.

Eserleri

“Sanat. Yapısı ve Yasaları.” (Die Kunst. Ihr Wesen und ihre Gesetze/1892) adlı eseri kuramsal bir çalışmadır. Bu eserinde Holz doğa ve sanat ilişkisini bilimsel bir

yaklaşım ile kuramsallaştırmış ve bunu “Sanat = Doğa – X” (“Kunst = Natur – x”)⁴ şeklinde formüle etmiştir.

Alman Natüralizminin Temel Taşı Olarak Gerhart Hauptmann

Gerhard Hauptmann 15 Kasım 1862 yılında bir işçi ailesinin oğlu olarak dünyaya gelir. Lise eğitimini tamamladıktan sonra zirai alanda meslek eğitimi almak üzere Şilezya’ya gider. Ancak aldığı meslek eğitiminin aksine 1880 yılında kraliyet-sanat okulunda heykel bölümünde eğitim almaya başlar. Hauptmann, hayatı boyunca Avrupa’yı gezme fırsatı elde eder. Yolculuğu esnasında soylu bir ailenin kızıyla tanışır ve onunla evlenir. Maddi hiçbir sıkıntısı kalmayan Hauptmann bağımsız yazar olarak yaşamını sürdürür. 1912 yılında Hauptmann Nobel Edebiyat ödülüne laik görülür. Ömrünün son on yılını inzivada geçiren Hauptmann 6 Haziran 1946 yılında vefat eder.

Eserleri

1888 yılında kaleme aldığı “Bahnwärter Thiel” (Hat Bekçisi Thiel) adlı kitabı bir öyküdür ve Hauptmann’ın ilk eseridir.

1893 tarihli “Hanneles Himmelfahrt” (Hannelesin Göğe Yükselişi) adlı eseri edebi simgesel bir masalsi dramdır.

1892 yılında yazdığı “Die Weber” (Dokumacılar) adlı kitabı bir sosyal dramdır. Hauptmann, 1892’de kaleme alıp sahnelediği “Die Weber” (Dokumacıların İsyanı) adlı oyunuyla toplumda huzursuzluğa sebep olur. Dokumacıların 1844 yılında Şilezya’da yaptıkları ayaklanmayla ilgili olan bu piyesin ilk kez sahnelenmesi polis tarafından yasaklanır ve tekrar sahnelenebilmesi iki yıl alır. Bu oyun işçi sınıfının sefaletini, işverenlerin acımasızlığını ve zenginliğini açık bir biçimde ortaya koyar.

Eser bir fabrikanın teftiş odasında işçilerin dokudukları kumaşları teftiş eden bir müfettişin malları bir türlü beğenmemesi ve zaten açlık sınırında yaşayan işçilerin maaşını daha da aşağı çekmeye çalışmasıyla başlar. Müfettiş zamanında kendi de bir dokumacı olmasına karşın, işçilere karşı son derece merhametsiz ve anlayışsızdır. Çalışanlardan biri müfettişin bu tutumu karşısında sesini yükseltmeye çalışır. İşçilere ödenenin bir maaş değil sadaka olduğunu yüksek sesle ortaya koyar. O esnada küçük bir işçi çocuk halsizlikten bayılır. Sonunda bu olay insanları isyana sürükler. İşçiler isyana kalkıştıkça ücretlerini düşüren fabrika sahibi çalışanların zor durumunu görmezden gelir.

Eserde Baumertsleute isimli ailenin hanesi tasvir edilir. Bu aile de dokumacılık yapar ve artık açlıktan bilinç kayıpları yaşar. Çaresizce ailenin reisi küçük köpeklerini keser ve iki

⁴Projekt Gutenberg-DE. (k. Jahresangabe). Arno Holz. Aufgerufen am 12.02.2017. In: <http://gutenberg.spiegel.de/autor/arno-holz-286>

yıldır ilk defa ailesinin et ihtiyacını giderme imkânı bulur. Ancak zaten yorgun düşmüş olan vücutları eti hazmedemez ve istifra ederler. Aile perişandır, düşükleri duruma ağıtlar yakılır. Bu ağıt birden dilden dile dolaşmaya başlar ve çaresiz işçilerin kararlılığına sebep olur. Bir gün oturdukları kahvehanede birbirlerine güven vererek bu isyan şarkısıyla birlikte sokağa dökülürler. Polis zar zor duruma el koyar.

Yine sahne değişir. Şehrin ileri gelenleri toplantı halindeyken isyancılar kapıya dayanır. İsyancılar polisleri, belediye başkanını, fabrika sahibini ve ruhani lidere fiziksel şiddet uygular. Yan köydeki muhafazakâr dokumacı Hilse olanları duyar ve çok üzülür. Ona göre dokumacıların kötü durumu Tanrının bir sınamasıdır. Hilse'nin ilahi güçlerinin olayları düzeltereğine dair olan inancı tamdır. Ancak dokuma aletinin önünde kör bir kurşunun kurbanı olur ve hayatını kaybeder⁵.

⁵Projekt Gutenberg-DE. (k. Jahresangabe). Gerhart Hauptmann. Aufgerufen am 10.02.2017. In: <http://gutenberg.spiegel.de/autor/gerhart-hauptmann-1320>

Sonuç

Sonuç olarak doğaya, doğal olana dönüş isteğine bağlı olarak 19. yüzyılda gerçekleşen toplumsal değişimler, Alman edebiyatının da yeniden şekillenmesine yol açmış, ağır çalışma koşulları ve dengesiz ekonomik şartlar toplumdaki fakirlik ve sefaleti arttırmıştır. Yaşanan bu olaylara bir tepki olarak da natüralizm doğmuştur. Ancak natüralizm siyasi bir hareket olarak değil, daha ziyade edebiyat alanında düşünsel bir reform olarak tezler üretmiştir.

Alman edebiyatı içerisinde natüralizmin özellikleri, bilhassa yeni edebiyatın yapısı ve işlevi, toplumun geçirmiş olduğu köklü değişimlerin bir yansıması şeklinde ilerlemiştir. Yukarıda adı verilen eserlerin içeriklerinden de anlaşılacağı üzere natüralizmin Alman edebiyatına etkisi ağırlıklı olarak fakirlik, işçi sınıfının sıkıntıları, şehir hayatına geçme süresince oluşan sorunlar açısından olmuştur. Bu konulara yaklaşım ise insanoğlunun davranışlarının genetiği ve aidiyetinin ötesine geçememesi yönüyle ele alınmıştır. Ayrıca estetik yoksunluk, kasıtlı olarak çirkin ortamların kullanımı ve sosyal dramlar konu itibarıyla Alman natüralist edebiyatının ihtiva ettiği konular olmuştur.

KAYNAKÇA

Albert, H. (1971), *Kritizismus und Naturalismus*, Neue Aspekte der Wissenschaftstheorie, in: Beiträge zur wissenschaftlichen Tagung des Engeren Kreises der Allgemeinen Gesellschaft für Philosophie in Deutschland, Karlsruhe 1970, Metzler Verlag, s. 111-128.

Brauneck, M., Müller, Ch. (1987), *Manifeste und Dokumente zur deutschen Literatur 1880–1900 - Naturalismus*, J.B. Metzler, Deutschland, s. 510-596.

Frenzel, E., H.A., (1972), *Daten deutscher Dichtung*, Chronologischer Abriss der deutschen Literaturgeschichte, Band II, Vom Biedermeier bis zur Gegenwart, dtv, München, 458-466.

Gössmann, W., (1996), *Deutsche Kulturgeschichte im Grundriss*, Max Huber Verlag, Dillingen, s. 97-108.

Lorenz, D., (2007), *Realismus, Naturalismus und der 'literarische Generationenwechsel'*, in: Wiener Moderne, Sammlung Metzler, s. 39-68.

Riedel, V., (2000), *Zwischen Romantik und Naturalismus*, in: Antikerezeption in der deutschen Literatur vom Renaissance-Humanismus bis zur Gegenwart, Springer-Verlag, Deutschland, s. 223-253.

Sandkühler, H. J., (2002), *Der Rückfall in den Naturalismus: Realismus, Repräsentation und naturalisierte Epistemologie*, in: Natur und Wissenskulturen, Sorbonne-Vorlesungen, J.B. Metzler Verlag, s. 248-271.

Schutte, J., (1976), *Umriss und Entwicklung der Naturalistischen Lyrik*, in: Lyrik des deutschen Naturalismus (1885–1893), Springer Verlag, s. 13-46.

Zmegac, V., Skreb, Z., Sekulic, L., (2005), *Kleine Geschichte der deutschen Literatur*, Von den Anfängen bis zur Gegenwart, Marix Verlag, Wiesbaden, s.220-231.

Internet Kaynakları:

Kimura, E. (2014). Bertolt Brechts Kritik am Naturalismus. Aufgerufen: 13.02.2017.
In: <http://www.dce.osaka-sandai.ac.jp/~kimura/kritikamnaturalismus01.htm>

Matura. (2014). Kernfragen. Naturalismus. Abgerufen am 7.2.2017. In:
<http://kernfragen.weebly.com/14-naturalismus.html>

Pohl, W. (k. Jahresangabe). Naturalismus (1880-1900). Aufgerufen am 24.01.2017.
In: <http://www.pohlw.de/literatur/epochen/natural.htm>

Projekt Gutenberg-DE. (k. Jahresangabe). Gerhart Hauptmann. Aufgerufen am
10.02.2017. In: <http://gutenberg.spiegel.de/autor/gerhart-hauptmann-1320>

Projekt Gutenberg-DE. (k. Jahresangabe). Arno Holz. Aufgerufen am 12.02.2017.
In: <http://gutenberg.spiegel.de/autor/arno-holz-286>